

16. Словник синонімів української мови : в 2 т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та інші. – К. : Наук. думка, 1999. – Т. 1. – 1026 с.

17. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 4. – 840 с.; Т. 9. – 916 с.

18. Харчук Р. Про Тараса Шевченка в незалежній Україні / Роксана Харчук // Українська культура». – 2013. – № 8. – Режим доступу : <http://www.shevkyvlib.Org.ua/shevchenkiana/shevchenko-hudozhnik/1087-mitets-na-storinkah-zmi-2013-pro-tarasa-shevchenka-v-nezalezhniy-ukraïini-2.html>.

19. Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Шевченко. – Х. : ВД «Школа», 2014. – 456 с., 48 арк. ед.

Прийняті скорочення

СУМ – Словник української мови. – К. : Наукова думка. – 1970 – 1980.

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / Уклад. І голов. ед.. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

The article deals with the features of tokens “language”, “word” in Taras Shevchenko’s texts. It is shown that out of units of synonymic range “language – a word, verb, tongue, psalm” the most active component is characterized by “word”; its connotative glory is consistently positive, while others may have negative emotional and evaluation coloration. It states that frequent appeals to components of mentioned synonymic range convince Shevchenko’s awareness ethnic guardial, spiritual, national and state-building energy of native language.

Key words: national language, Ukrainian identity, Ukrainian language, synonymic range, components of synonymic series.

УДК 808.3-56

Оксана Федурко (Дрогобич)

ВІДПРИКМЕТНИКОВІ ПРИСЛІВНИКИ В СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕНЬ ІЗ ПРЕДИКАТАМИ КОНКРЕТНОЇ ФІЗИЧНОЇ ДІЇ

У статті йдеться про особливості сполучуваності відприкметникових прислівників на -о (-е) як факультативних компонентів речення з предикатами конкретної фізичної дії. Установлено, що в реченнях цього семантико-синтаксичного різновиду вживані прислівники різних функціонально-семантичних типів, проте з різним ступенем активності. Найактивнішими є прислівники способу дії, квалітативні, кількісні.

Ключові слова: семантико-синтаксична структура речення, інваріантна семантична структура, предикат фізичної дії, відприкметниковий прислівник.

Постановка проблеми. Провідною функцією мови як знакової системи є вираження і сприйняття об'єктивних і суб'єктивних смислів [11, 32]. У її реалізації беруть участь одиниці всіх мовних рівнів, із реченням включно. Семантико-синтаксична структура речення співвідносна з обсягом його об'єктивних смислів, носії яких – предикат і залежні від нього аргументи. Однак у багатьох реченнях наявні, крім зазначених, й інші елементи, скажімо, прислівникові синтаксеми на *-о (-е)*. Питання про те, які з них і з предикатами яких семантичних типів взаємодіють, актуальні для адекватного осягнення їхнього (речень) змісту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття семантико-синтаксичної структури речення центральне в теорії семантичного синтаксису, що сформувалася в 70-х рр. минулого століття у відповідь на тогочасний «семантичний бум». З'яву нового напрямку в мовознавстві засвідчили ґрунтовні розвідки Н. Арутюнової [2], В. Богданова [4], В. Гака [9]; Ч. Філлмора [16], У. Чейфа [17] та ін., які й окреслили його провідні завдання: дослідити природу значення речення та його складників, виявити семантичні типи речень, семантичні типи аргументів і предикатів, специфіку взаємодії різних рівнів речення – формального, семантичного, комунікативного, роль кожного з компонентів речення у формуванні його загального змісту.

Попри наявність різних (денотативного, логічного, семантичного) підходів до визначення семантичної структури речення, найбільше прихильників здобув останній. Згідно з ним, семантико-синтаксична структура речення – це проміжна ланка між осмисленням ситуації в мовленнєвому акті та її синтаксичним утіленням, бо «мова лиш опосередковано відображає світ, тоді як безпосередньо – нашу концептуалізацію світу» [18, 49–50]. Ситуація – це відрізок, частина відображеної в мові дійсності («реальний стан речей», «те, що є чи може бути в якомусь із світів [6, 46]; її елементи (об'єкти-субстанції та стани й відношення між ними) наявні у свідомості мовця в момент формування висловлення і детермінують відбір (із погляду якості й кількості), його компонентів [5, 29].

Предикат як організатор семантичного плану речення прогнозує його зміст [15, 119] і забезпечує «взаємини смислу й тексту, які зумовлюють функціонально-прагматичне призначення мови» [14, 7]. У переважній більшості висловлень морфологічним втіленням предиката є дієслово, хоча є й недієслівні предикати (іменникові, прикметникові, числівникові) [1, 38].

Однак у структурі багатьох речень наявні компоненти, не зумовлені валентною дією предиката. Учені наголошують на актуальності

вивчення їх як таких, що засвідчують неелементарність, ускладненість семантичної структури речення, яка теж узагальнена, типізована, бо без типових переходів від значення до смислу розуміння між мовцями було б неможливим [13, 14–15]. До ускладнювачів семантичної структури належать і прислівники. Закцетувавши на вагомості їх семантико-синтаксичного розгляду, М. Всеволодова вказала і його шлях – її рекомендацією щодо можливих векторів цього вивчення – через співвіднесення класів прислівників із типами і сферами вияву предикатів [8, 69].

Мета статті – простежити особливості сполучуваності прислівників на *-о*, *-е* у складі неелементарних речень із предикатами конкретної фізичної дії.

У сучасних працях із семантичного синтаксису прийнято розрізняти предикати дії та стану [10]. Денотативна сема «дія» об'єднує одиниці з таким набором диференційних ознак: негомогенність (для дії характерне чергування різних станів), тимчасовість, непостійність (вона реалізується у відносно невеликому часовому проміжку), активність суб'єкта [10, 64].

Найзагальніше поняття дії конкретизується у таких семантичних варіантах: «фізична дія», «рух/переміщення», «мовленнєва діяльність», «інтелектуальна і соціальна діяльність», «психічна діяльність», «дія-локативність» тощо. Кожен із варіантів репрезентує не одна, а низка дієслівних лексем, що різняться між собою додатковими денотативними (приміром, *ходити* 'рухатися' – *кружляти* 'рухатися, описуючи кола') або ж конотативними семами (*говорити* – *цокотати* 'говорити швидко'). На цій підставі кваліфікуємо семантичні варіанти як інваріантні семантичні структури (далі – ІСС), що функціонують у межах кожної з базових денотативних сем.

Предикати конкретної фізичної дії – це дієслова зі значенням а) творення/руйнування, видів діяльності (*будувати*, *з'єднувати(ся)*, *творити*, *руйнувати*, *убивати*, *відчиняти*, *копати*, *прати*); б) більшого/меншого ступеня інтенсивності дії, спрямованої на об'єкт (*обертати(ся)*, *трясти(ся)*, *краяти*, *мучити*); в) акціонально-локативні (*класти*, *ставити*, *розміщувати*, *розташовувати*). Вони позначають активні цілеспрямовані (пор.: «У дієслові, якщо воно позначає дію, має бути відтінок волі, наміру» [12, 99]) дії, каузовані особою і спрямовані на об'єкт (ним може бути і сама особа) з метою його створення/перетворення: *Стас уже біг до кімнати підготовки, рвучко відчинив двері* (Люко Дашвар); *Сьогодні Онисько чогось довго складає газету* (В. Мастєрова). Семантика цих вербативів детермінує наявність у створюваних

за їхньою участю висловленнях субстанціальних синтаксем агентивного та об'єктного типів, тому семантичну структуру **Агентив-ПЗ-Об'єктив** визнано ядерною.

Аналіз висловлень із предикатами конкретної фізичної дії показав, що облігаторні смислові ознаки агентивів – це [+конкретність], [+істота], [+антропонімність/неантропонімність], а об'єктивів – [+конкретність], [+неістота/істота]. Кожна з цих синтаксем має типові засоби мовного втілення. Агентивна виражається іменниками-назвами осіб (загальними і власними): *Теофіла гарячково підкидала дрова у вогонь* (М. Магіос); назвами тварин і птахів: *Його радісно зустрічали солов'ї та зозулі, одуди та горлиці* (К. Мотрич); узагальнено-предметними займенниками (насамперед особовими, хоча необов'язково): *⟨...⟩ її хтось різко шарпнув за плече* (К. Мотрич). Об'єктну синтаксему репрезентують в основному іменники-назви неістот і співвідносні з ними займенники: *Легко й безборонно подолали пороги* (К. Мотрич); *Обережно обводить його [намисто] довкола довгої смаглявої шиї* (С. Майданська), рідше – іменники-назви істот (людей і тварин): *Тоді ми викопали яму, обклали її квітами й урочисто поховали голуба* (Г. Пагутяк). Носієм активного начала може бути також синтаксема, що називає різноманітні природні явища чи об'єкти (*дощ, шторм, сонце* тощо): *Зорі густо всипали небо* (Ю. Мушкетик).

Метафоричні (персоніфіковані) та метонімічні назви в позиції агентива – це нетипові способи мовного втілення цього різновиду суб'єктної синтаксеми, порівняємо: *У ньому [повітрі] коло повітки беззвучно ворухився клубок дрібненької мушви* (Б. Харчук); *Юрба шанобливо дає їм дорогу* (У. Самчук).

У валентну рамку частини предикатів активної дії входить також інструментальна синтаксема двох різновидів: із значенням знаряддя та значенням засобу дії. Ядерна семантична структура **Агентив-ПЗ-Об'єктив** (*Син ⟨...⟩ шанобливо подав вечерю* (М. Стельмах) у такому разі постає модифікованою, наприклад, **Агентив-ПЗ**: *Автівка рвучко зупинилася* (Люко Дашвар). Речення без об'єктної синтаксеми перебувають на периферії аналізованого різновиду, бо й сам предикат у цьому семантичному типі є таким, периферійним, оскільки в його семантичній структурі значення фізичної дії взаємодіє зі значенням руху. Інші модифікатори – **Пацієнтив** (*До Любки вона родила дітей просто й безболісно* (Б. Харчук); **Інструментатив** (*Вже коні смачно б'ють копитом лід* (М. Стельмах)); **Темпораль** (*Хто ж так нагло пограбував його серед білого дня?* (М. Стельмах)); **Локатив**: *Я незграбно поцілував її в очі* (І. Вільде).

Аналіз речень із предикатами конкретної фізичної засвідчив можливість взаємодії їх із такими функціонально-семантичними підрządами прислівників на *-о (-е)*.

1. **Із оцінними прислівниками.** Оскільки «оцінні прислівники тяжіють до поєднання з дієсловами, які виражають градуйовані концепти, зокрема й особливо процеси» [3, 202–203], загальнооцінні прислівники *добре / погано* та їхні синоніми з різноманітними стилістичними та експресивними співзначеннями (*прекрасно, блискуче, відмінно, бездоганно, препогано* тощо) у висловленнях із предикатами конкретної фізичної дії радше виняток, аніж правило. На перший погляд може здатися, що речення *Та добре вигострить сокиру* (Т. Шевченко) суперечить висловленому. Однак ознака прислівника **добре** більшою мірою стосується об'єкта конкретної фізичної дії, ніж самої дії: *добре вигострить сокиру* означає тут *зробити її добре гострою*.

Зміщуються семантичні акценти й за уживання загальнооцінних прислівників при дієсловах зі значенням видів діяльності (*учителювати, столярювати, головувати*), що перебувають на периферії класу предикатів конкретної фізичної дії: *Він добре головував* (розм.), однак в такому разі конструкція передає значення 'Він добре виконував обов'язки голови. У реченнях зразка *Я, можливо, змогла б бездоганно виконувати Інніні інструкції <...>* (Т. Малярчук) оцінний прислівник *бездоганно* можливий, очевидно, тому, що вжите у ньому дієслово є узагальненим виразником значення конкретної фізичної дії.

У реченнях аналізованого семантичного різновиду прислівники способу дії на взірць *шляхетно* в мовленні можуть нейтралізувати цю семантичну ознаку й наблизитися за своїм значенням до загальнооцінних адвербативів, наприклад: *Роби все шляхетно* (Люко Дашвар). Значення 'добре' у цьому прислівнику постало на ґрунті значення 'вишукано, елегантно'. Якраз постпозиційне, на нашу думку, розташування цього прислівника увиразнює оцінний компонент у структурі його значення.

2. Прислівники **способу дії** – доволі активні одиниці у реченнях із аналізованими предикатами, бо фізичні дії різняться в тому числі і способом їх виконання: *<...> юнак частенько зупинявся, підплигував, нахилив гілля, швидко, але зовсім не злодійкувато рвав стиглі, сочисті шпанки, частував ними дівчину* (Б. Загорулько); *Чи хто мені стискає дружньо руку <...>* (Леся Українка); *Дім спалити привселюдно* (Люко Дашвар).

У двох останніх реченнях прислівники вжито у постпозиції до дієслова. Але не тому, що так вимагає прийнятий порядок розташування

компонентів у структурі українського речення. Тут воно увиразнює рематичний характер прислівникових компонентів: для суб'єктів мовлення важливо у першому випадку – щоб це був потиск дружній (людини-друга), а в другому – щоб підпал був не потайки, вночі (як це часто буває, щоб завдати шкоди), а повчальний, *привселюдний*. Зрештою, і в першому реченні прислівник акцентований, але тут його виділення досягається іншим способом – уведенням у контекст протиставлення: *швидко, але зовсім не злодійкувато*. Семантика дієслова *рвати* передбачає, що цю дію можна виконувати швидко й повільно. Швидко, поспішно – коли немає багато часу або щоб ніхто не побачив, покрадьки. Прислівник *не злодійкувато* заперечує останнє, тим самим увиразнюючи позитивну якість суб'єкта дії – юнака.

3. **Квалітативні прислівники.** У сфері творення/перетворення якість виконуваної дії становить важливу її характеристику, тому у висловленнях із предикатами конкретної фізичної дії послідовно вживаються квалітативні прислівники: *А тоді акуратно складає сорочку й кладе на саме дно скрині* (М. Матіос); *Ретельно призбирували силу* (П. Загребельний); *Анна підвелася з ліжка, тихо відчинила вікно і впустила у кімнату нічну прохолоду* (Г. Вдовиченко). Прислівники такого плану скорочують референційну віднесеність дієслів, а тому їх ще називають рестриктивними елементами висловлення. Скажімо, семантика дієслова *складати* передбачає, що цю дію можна виконувати швидко й повільно, акуратно й абияк. Прислівник у такому разі виконує конкретизувальну, обмежувальну щодо дії функцію.

В аналізованому різновиді речень препозиція прислівника стосовно дієслівного предиката є домінантною.

4. **Квантитативні прислівники.** У реченнях із предикатами конкретної фізичної дії вживаються обидва підрозряди квантитативів – ступеня вияву ознаки та метричної оцінки кількості ознаки. Установлено, що предикати зі значенням більшого/меншого ступеня інтенсивності дії, спрямованої на об'єкт, надають перевагу тим прислівникам, які вказують на високий чи надмірний ступінь вияву предикативної ознаки, причому це в основному прислівники-інтенсиви: *Він так само завзято калатав у залізну бочку* (Л. Костенко); (...)*Після восьмої спроби [Андрій Павлович] люто грюкнув дверима і більше не переступав порогу цієї кімнати* (Є. Кононенко).

Семантика предикатів конкретної фізичної дії накладає обмеження на їх взаємодію з інтенсифікаторами. Виняток становлять речення, у яких предикат – дієслово зі значенням руйнування: *Кілька необережно сказаних удома Твердохлібом слів про професора Кострицю фактич-*

но зруйнували нетривку, як виявилось, споруду їхнього шлюбу з Мальвиною (П. Загребельний), хоча значення прислівника фактично тут можна інтерпретувати не тільки як 'цілком', але й 'насправді'.

У реченнях цієї семантичної структури виявлено також прислівники зі значенням метричної оцінки дії – дуративні та фреквентивні. Проте вони означають в основному предикати творення/руйнування, видів діяльності та акціонально-локативні, наприклад, фреквентивні: *[Мама] регулярно, кожної неділі, пече пиріжки з сиром, регулярно підливає вазони в моїй кімнаті, регулярно пере мої майки і капрони* (Т. Мальярчук); *Почуття стукають у серце людини рідко по одному* (О. Лізен); дуративні: *«...» Довго гладила зморикувати, неначе передчасно постарілі цямрини* (К. Мотрич). Важливо, що фреквентиви (*регулярно, нерегулярно, часто, рідко*) й дуративи (*вічно, довго, недовго, постійно, періодично*) поєднуються тільки з дієсловами недоконаного виду, слугуючи додатковим засобом передачі аспектуальних значень.

5. **Темпоральні.** Українські темпоральні прислівники на *-о* (*рано, раненько, пізно, давно, негайно*), уживані в аналізованих конструкціях, можуть указувати на передування дії встановленому чи теперішньому моментові: *Раненько тітка Зінька затопила в печі* (У. Самчук) або ж її слідування за встановленим чи теперішнім моментом: *Негайно висилай цитрини, ізюм «...»* (Б. Харчук). Ці одиниці вживані здебільшого в ініціальной частині висловлення (не після, а до дієслова-предиката), тобто у позиції, що є основною для модифікаторів висловлення.

6. **Прислівники місця:** *Ось недалеко паде одна людина* (О. Турянський). Вони не є активно вживаними при предикатах конкретної фізичної дії. До того ж одиниці на зразок *паде* становлять їхню периферію, адже містять у своїй семантичній структурі також сему руху в напрямку «верх-низ».

7. **Прислівники мети.** Підрозряд прислівників на *-о (-е)* мети нечисленний, він нараховує всього кілька одиниць (*умисно, зумисне, навмисно, спеціально, безцільно, безрезультатно*). Указуючи на мету здійснюваної дії, вони розташовуються в основному після суб'єкта-підмета перед предикатом-присудком: *«...» китайські майстри «...» навіть зумисне пошкоджували річ* (Г. Пагутяк).

Зібраний нами фактичний матеріал підтверджує застереження М. Всеволодової, що прислівники на *-о (-е)* значень причини та допустовості не мають, вони лише набувають їх у сполученні з дієсловами, на що вказує їхня співвіднесеність з іменними причинними та допустовими групами [55, 69], а за нашими спостереженнями, – і

з компонентами предикативного типу, пор.: *встидливо* = *від стиду, бо застидалася*; *несподівано* = *всупереч сподіванню, хоч не сподівалася*. Наведемо взірці такого уживання: *Петруня <...> встидливо прикриває оголені ноги китариком* (М. Матіос); *У відчаї хлопчик набирає повні пригорці води і несподівано бризкає Марії в обличчя* (С. Майданська); Прислівники такого значення засвідчено в образних модифікаціях моделі: *Горе непрохано відчинило двері його хати* (К. Мотрич).

Важливо, що в мовленнєвих реалізаціях аналізованої семантичної структури один предикат може сполучатися з прислівниками різних (якості, способу дії, часу) функціонально-семантичних розрядів, наприклад: *<...> А віддаль, як ампутація, лікує різко, болюче, моментально і назавжди* (Т. Малярчук).

Прислівники на *-о (-е)* вживаються також у висловленнях із другорядними (згорнутими) предикатами конкретної фізичної дії. Скажімо, у реченнях: *Він, <...> молитовно склавши руки, тихо прошепотів <...>* (С. Майданська); *Рука, судомно ловлячи повітря, випускає келих <...>* (С. Майданська) поширювачі згорнутого (дієприслівникового) предиката – це прислівники способу дії, а в реченні *Уперто хитнувши головою, хлопець легко біжить до хати* (М. Стельмах) – це прислівник якості.

У конструкціях з предикатами конкретної фізичної дії можливі компаративні форми прислівників: *Іван іще лютіше гримає кулаком по столі* (М. Матіос).

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Як видно з наведеного, семантично елементарні конструкції на позначення ситуацій конкретної фізичної дії можуть поширюватися (ускладнюватися) прислівниками на *-о (-е)* різних функціонально-семантичних розрядів, щоправда, з неоднаковою регулярністю. Найактивніше – прислівниками способу дії, квалітативними та кількісними.

1. Андерш Й. Ф. Типологія речень з дієслівно-ад'єктивними предикаторами в українській мові в зіставленні з чеською / Й. Ф. Андерш // Мовознавство. – 2009. – № 1. – С. 38–45.

2. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл / Н. Д. Арутюнова. - М. : Наука, 1976. – 383 с.

3. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений : Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 339 с.

4. Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения / В. В. Богданов. - Л. : Изд-во Ленинградского гос. ун-та, 1977. - 204 с.

5. Брицын В.М. Сопоставительное исследование синтаксических синонимов в русском и украинском языках / В. М. Брицын; отв. ред. : Г. П. Ижакевич. – К. : Наука, 1980. – 139 с.
6. Булыгина Т. В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелев. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 576 с.
7. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. - 285 с.
8. Всеволодова М. В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса : Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка : [учебник] / М. В. Всеволодова. – М. : Изд-во МГУ, 2000. - 502 с.
9. Гак В. Г. Высказание и ситуация / В. Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики. – М. : Наука, 1973. – С. 349–372.
10. Іваницька Н. Б. Система значеннєвих варіантів семантичного макрокомпонента категорії процесуальності українських та англійських дієслів / Н. Б. Іваницька. – Мовознавство. – 2007. – № 3. – С. 62–68.
11. Кононенко В. І. Смысл у функціонально-комунікативному аспекті / В. І. Кононенко // Ономастика і апелятиви. – Вип. 30. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський нац. ун-т, 2007. – С. 33–39.
12. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М. : Языки русской культуры, 2001. – 544 с.
13. Почепцов Г. Г. (мл.) Коммуникативные аспекты семантики : [монография] / Г. Г. Почепцов. – К. : Изд-во при Киевск. гос. ун-те, изд. объедин. «Вища школа», 1987. – 131 с.
14. Предикат у структурі речення : [монографія] / [за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка]. – К. ; Івано-Франківськ ; Варшава, 2010. – 408 с.
15. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1981. - 360 с.
16. Филлмор Ч. Дело о падеже / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс. Вып. X, 1981. – С. 369–495.
17. Чейф У. Л. Значение и структура языка / Уоллес Л. Чейф ; [пер. с англ. Г. С. Шура] / [под. ред. Ю. С. Степанова; послеслов. С. Д. Кацнельсона]. – М. : Прогресс, 1975. – 432 с.
18. Wierzbicka A. *Lingua mentalis. The semantics of natural language* / Anna Wierzbicka. – Sydney, etc. : Academic press, 1980. – 367 p.

The article deals with the functioning of adjectival adverbs as optional components of the sentence. The combinability peculiarities of adjectival adverbs in -o // (-e) with predicates of action are described in the paper. It is established that different functional-semantic types of adverbs are used in the sentences. The most active are adverbs of manner, qualitative and quantitative adverbs.

Key words: *semantic-syntactic structure of a sentence, invariant semantic structure, predicate of physical action, adjectival adverb.*